Letter

Dr. Mirza Mohammad Kermanshahi, one of the pioneers of modern Iranian medicine in the Qajar era and the author of the book Children's Disease (Amraz-e-Atfal)

Behdad Gharib[1*], Mohammadreza Mirzaaghayan[2], Mohammad Taghi Majnoon[3]

1. Children's Medical Center, Department of Pediatrics, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.
2. Children's Medical Center, Department of Surgery, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.
3. Children's Medical Center, Department of Pediatrics, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran.
4. Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

*.Corresponding Author: E-mail: behdad_gharib@hotmail.com

(Received 9 July 2025; Accepted 23 October 2025)

Abstract

Dr Mirza Mohammad Kermanshahi, an Iranian physician from the Qajar era and author of the book "Children's Disease" (Amraz-e-Atfal), was one of the first Iranian doctors educated in France who played a significant role in introducing modern medicine to Iran. At that time, traditional medicine based on Galenic principles and the concept of Hot and Cold temperament predominated; however, with the establishment of Darul-Fanun and the presence of european instructors, modern medicine gradually replaced the traditional system. Additionally, efforts were made to prevent diseases such as smallpox and to establish public health institutions like the Public Health Council (Majles-e-Hefzolsehe), which had a substantial impact on the country's health system.

Keywords: Mirza Mohammad Kermanshahi, Children's Disease, DarulFanun, Modern Medicine, Public health.

ClinExc 2025;15(1-6) (Persian).

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]

دکتر میرزا محمد کرمانشاهی از پیشکسوتان پزشکی نوین ایران در عصر قاجار و نویسنده کتاب امراض اطفال

بهداد قریب[۱*]، محمدرضا میرزاآقایان[۲]، محمدتقی مجنون[۳]

چکیده

دکتر میرزا محمد کرمانشاهی, پزشک ایرانی عصر قاجار و مولف کتاب "امراض اطفال" بوده است. او یکی از نخستین پزشکان تحصیل کرده در فرانسه است که نقش مهمی در ورود طب نوین به ایران داشته است. در آن زمان, طب سنتی بر پایه آموزه های جالینوسی و گرمی و سردی غالب بود, اما با تاسیس دارالفنون و حضور مدرسین اروپایی, طب مدرن جایگزین شد. همچنین, تلاشهایی برای پیشگیری از بیماری‌هایی مانند آبله و ایجاد ساختارهای بهداشت عمومی مانند مجلس حفظ‌الصحه انجام گرفت که تاثیر زیادی بر نظام سلامت کشور داشت.

واژه‌های کلیدی: میرزا محمد کرمانشاهی، امراض اطفال، دارالفنون، طب مدرن، بهداشت عمومی.

۱. دانشیار بیماری‌های کودکان. دانشگاه علوم پزشکی تهران، گروه کودکان، بیمارستان مرکز طبی کودکان، تهران، ایران.
۲. دانشیار جراحی قلب کودکان، دانشگاه علوم پزشکی تهران، گروه جراحی، بیمارستان مرکز طبی کودکان، تهران، ایران.
۳. استادیار بیماری‌های کودکان، دانشگاه علوم پزشکی تهران، گروه کودکان، بیمارستان مرکز طبی کودکان، تهران، ایران.
*نویسنده مسئول: تهران، خیابان دکتر قریب، بیمارستان مرکز طبی کودکان
Email: behdad_gharib@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۸ تاریخ ارجاع جهت اصلاحات: ۱۴۰۴/۰۷/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]

مقدمه

در این نوشتار به معرفی دکتر محمد کرمانشاهی، پزشک عصر ناصری و از نخستین پزشکان ایرانی دانش‌آموخته در فرانسه و همچنین درباره کتاب امراض اطفال نوشته ایشان که حدود یک و نیم‌قرن قبل نوشته شده می‌پردازیم. این پزشک دانشمند و همچنین کتاب باارزش امراض اطفال به طور شایسته‌ای موردتوجه قرار نگرفته و در منابع دانشگاهی بحث درخور و شایسته‌ای در راستای این موضوع وجود ندارد.

طب در دوره قاجار ادامه سنت‌های جالینوسی و در چنبره دوگانه گرمی و سردی بود. تا پیش از ورود طب نوین در ایران، طب سنتی رایج ریشه در طب یونانی (جالینوسی)، طب جادویی و طب‌النبی داشت (۱). دوران قاجار و تاسیس دارالفنون (۱۸۵۰ میلادی) از مهمترین دوران تاریخ طب در ایران و سرآغاز ورود طب مدرن به ایران است. در این دوران است که طب جدید در ایران و توسط مدرسین اروپایی تدریس میشود و به تدریج جایگزین طب سنتی میشود. در این زمان است که انجمن‌های حفظ‌الصحه به منظور پیشبرد بهداشت عمومی و نظارت بر کار پزشکان و مدیریت بیماریهای واگیر تشکیل می‌شنوند. در ابتدای دوران قاجار و در زمان عباس میرزا برنامه‌ای برای واکسیناسیون آبله اجرا شد که به علت مخالفت‌های عمومی ناشی از اعتقادات خرافی مذهبی فراگیر نشد. در دوران ناصرالدین شاه با فراگیری آبله و مرگ و میر این بیماری، دوباره برنامه آبله‌کوبی اجرا شد. این اقدامات در گیلان و مازندران و یزد با اقبال بیشتر و در کاشان و اصفهان با مقاومت‌هایی روبرو شد. ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۲۹۶ قمری فرمان تشکیل مجلس حفظ الصحه را صادر کرد. این مجلس آغازی بر نظارت بر بهداشت عمومی، مقابله با همه‌گیری بیماری‌ها و ایجاد قرنطینه‌های مرزی بود. در اواخر سلطنت مظفرالدین‌شاه حدود ۱۰ مریض‌خانه خصوصی و دولتی با به کارگیری طب اروپایی در تهران مشغول به کار بودند (۲).

نخستین کتاب‌های نوشته شده در دوران قاجار در زمینه بیماری‌های کودکان که با الهام و ترجمه متون اروپایی نوشته شده‌اند کتاب امراض الصبیان نوشته دکتر شلیمر از معلمان اتریشی دارالفنون در سال ۱۲۹۶ قمری، کتاب امراض اطفال نوشته دکتر محمد کرمانشاهی و کتاب احیا الاطفال مظفری (در سال ۱۳۱۴ قمری) نوشته میرزا علی همدانی مشهور به میرزا علی دکتر هستند (۲).

میرزا محمد دکتر یا دکتر محمدخان کرمانشاهی در سال ۱۲۰۶ خورشیدی در کرمانشاه به دنیا آمد. در کرمانشاه تحصیلات ابتدایی را فراگرفت و برای تحصیل در علوم دینی به نجف رفت او در نجف با خانواده خلیلی تهرانی آشنا شد. این خانواده در زمینه پزشکی فعالیت داشتند و آشنایی با آنان باعث علاقه مندی وی به به پزشکی شد. پس از برگشت به ایران در آزمون ورودی مدرسه طب دارالفنون پذیرفته شد (۳). در مدرسه طب دارالفنون به یادگیری طب قدیم نزد میرزا عبدالباقی و طب جدید نزد دکتر تولوزان فرانسوی پرداخت (۴). دکتر تولوزان این پزشک با استعداد را به ادامه تحصیل پزشکی در فرانسه تشویق کرد (۴). پس از درگذشت پدر، ارثیه خود را خرج تحصیل طب در دانشکده پزشکی پاریس کرد و در سال ۱۲۵۸ خورشیدی فارغ التحصیل شد و به کشور بازگشت (۳). پایان نامه وی در سال ۱۸۷۹ میلادی درباره Piaulement (یک نوع صدای قلب) تحت نظر ژرژ دیولافوا انجام پذیرفت. در بازگشت به تهران به سمت معلمی دارالفنون و سپس ریاست بیمارستان دولتی (بیمارستان سینای کنونی) منصوب گردید. تالیفات ایشان عبارت بودند از: امراض نسوان، امراض مقاربتی (کوفت و آتشک)، رساله ای در باب سرم قرابادینی و سایر مایعات حیوانیه قابل زدن در مورد دیفتری و تزریق سرم ضد آن (این خستین کتاب درباره تزریق سرم و درمان بیماری دیفتری به سبک اروپایی در ایران است)، بیماری شناسی، امراض اطفال (۴). وی از نخستین پزشکان ایرانی است که بر اساس طب پاستور که متکی بر شناسایی عامل بیماری و درمان بر مبنای آن است به

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]

مداوای بیماران پرداخت (۳).

دکتر محمد کرمانشاهی اندیشه مترقی و آزادیخواهانه خود را با دانشجویان در میان می گذاشت و آشکارا با اوهام و خرافاتی که به طب سنتی راه یافته مبارزه میکرد. به همین دلایل در سالهای پایانی خدمت از تدریس در دارالفنون کنار گذاشته بود. با این همه از کار تدریس و درمان دست بر نداشت و خانه خود را به مدرسه ای کوچک تبدیل کرد (۳). پس از بازگشت به ایران به سمت مدرس دارالفنون و طبیب ناصرالدین شاه قاجار منصوب شد و مدتی نیز رییس مریضخانه دولتی (بیمارستان سینای کنونی) بود (۵). محمد کرمانشاهی ۳۰ سال پیش از مشروطه دکترای پزشکی اخذ کرده و از وی به عنوان نخستین پزشک ایرانی یاد شده است. وی نخستین کسی است که میکروسکوپ را به ایران آورد و سلولهای خون را به دانشجویان نشان داد (۶).

دکتر محمد کرمانشاهی معروف به کفری از نخستین پزشکان و جراحان ایرانی است که در اروپا تحصیل کرده بودند. او نخستین پزشک ایرانی بود که چاقوی کالبد شکافی را به دست گرفت (۷). احتمالا لقب کفری که از طرف مردم به ایشان اطلاق میشده به این علت بوده که او مخالفت خود را با اوهام و خرافات علنی میکرده و دیگر اینکه مردم توانایی و اقدامات جسورانه جراحی ایشان را ناشی از نیروهای ماورایی می دانستند. گفته شده که به با توجه به آشنایی او به اصول دمکراسی و ظلم ستیزی و مخالفت با اوهام و خرافات مورد بی مهری قرار گرفت و از تدریس در دارالفنون بر کنار شد (۶). وی در سال ۱۲۸۷ خورشیدی در ۸۱ سالگی در تهران بدرود حیات گفت (۵).

از آثار تالیفی مهم ایشان کتاب امراض اطفال است که به شماره ۲۰۶۴۰ در مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی ثبت شده است (۷). این کتاب در ۵۶۶ صفحه نوشته شده و در مقدمه آن دکتر محمد کرمانشاهی می نویسد:

از آن پس که در ایران اغلب فنون و علوم خاصه فلسفه و طب را به پایان بردم، محض مزید دانش و ازدیاد بینش و تکمیل علوم جدید و دیدن مرضی و مارستانات و تشریح نعش انسان و حیوانات و سایر اعمال یدی که در ایران ممنوع و غیرمقدور بود تا آنکه شرذمه بدست آید که نتیجه آن عاید عامه مسلمانان و برادران دینی و هموطنان من شود, عزیمت اروپا را تصمیم داده عهدی مدید و زمانی بعید در مدارس علمیه و در مریض خانه های علیه شهر پاریس اقامت نموده و شانزده علم را جدا جدا در انجمن و حضور معلمین و حکمای نامدار و مدرسین و علمای عالیقدر, علما و عملا امتحان داده و در هر یک سر خط و اجازه لیاقت و کفایت اخذ نموده تا آنگاه که منشور دکتری از جانب وزارت دولت بهیه فرانسه به اینجانب داده شد.

بخش ها این کتاب به شرح زیر است:

مقاله اول مشتمل بر دو فصل امتحان مریض و حفظ صحت اطفال، مقاله دویم در آفات خلقی و امراض نوزاد. مقاله سیم در امراض مزاجی عمومی. مقاله چهارم در امراض جلدی (اریتم وزیکول بول امراض پوستولی پاپول اسکار توبرکول اگزرودرما پارازیت). مقاله پنجم در بیان حمیات (انواع تب). مقاله ششم امراض دماغ و اعصاب. مقاله هفتم (زکام دیفتری کروپ تراکوتومی خناق تشنجی ورم حنجره حاد ورم حنجره مزمن برونشیت سیاه سرفه لارنژیت پنمنی ذات الجنب سل ورم قلب و ورم غشا داخلی قلب رعاف). مقاله هشتم امراض مجاری هضم (برفک استوماتیت ورم حلقوم نزله ورم پاروتید ورم لوزتین دمل خلف حلقوم سوء هضم ورم معده قولنج اسهال ذوسنطاریا زردی ورم صفاق حاد سل ماساریقا تومور بطنی دیابیطوس عدم امساک سوزنک غیرمسری خروج مقعد). مقاله نهم در بیان قرابادین عمومی. مقاله دهم در اغذیه و پرهیز.

این کتاب در ده مقاله تنظیم شده و ترجمه ای از متون فرانسوی یا اروپایی بوده است. با مروری بر این کتاب متوجه دقت و علمی بودن شگفت‌آور آن می‌شویم که با منابع پزشکی زمان ما نزدیکی دارد. در فصل معاینه

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]

(امتحان مریض)، تعداد تنفس و ضربان قلب در دقیقه در هر یک از دوره های کودکی توضیح داده شده و همچنین معاینات نبض اندام، مشکلات دوره نوزادی، مراقبت بند ناف، درجه حرارت بدن به سانتیگراد، لزوم تغذیه انحصاری با شیر مادر تا ۶ ماهگی، بهداشت و تغذیه در سنین کودکی با جزییات توضیح داده شده است. در مقاله دوم که در افات خلقی و آفات نوزادگان است، با اورژانس های اتاق زایمان شروع می‌شود و باعث شگفتی است که از تنفس مصنوعی و روش‌های احیا نوزاد صحبت می‌شود. از دیگر فصول بیماری‌های نوزادان کونژنکتیویت توزادان و درمان با نیترات نقره و شرح بیماری ماستیت هستند.

مقاله سوم با شرح لنفادنیت سلی (خنازیر) آغاز و به توضیح مباحث تماس والدین مبتلا به سل با کودک می‌پردازد. برای درمان سل، پتاسیم یدید (یدور دو پتاسیم)، فسفات آهن و یدید آهن تجویز میشده است. در این کتاب مکررا به نظرات و تجربیات پزشکان مشهور ارجاع داده می‌شود و این کار در حقیقت به نوعی رفرانس نویسی محسوب می‌شده است. مقاله پنجم به بحث مفصلی در تب (تب پایدار و متناوب)، سرخک، سرخجه، مخملک و تیفوئید پرداخته است. هر یک از بیماریها در سه بحث، علامات، تشریح مرضی و علاج مورد بحث قرار می‌گیرد. در همین مقاله بیماری آبله شرح داده می‌شود و همچنین به واکسیناسیون (آبله کوبی) و مقایسه آمار مرگ و میر ناشی از آبله در کشورهای اروپایی دارای برنامه واکسیناسیون و کشورهایی که برنامه منظمی در این باره ندارند میپردازد و آخر این فصل با استناد به مباحث دینی در لزوم حفظ جان انسان, لزوم اجرای آبله کوبی در ایران و مخالفت‌های خرافی در برابر این اقدام را یادآور می‌شود. مقاله ششم درباره بیماری‌های مغز و اعصاب است و با فصلی درباره عقب‌ماندگی ذهنی (بلاهت خرافت و حماقت) شروع می‌شود و در ادامه از بیماری‌هایی چون صرع و تشنج درمان با داروهایی مانند کلرال و برومید پتاسیم ادامه می‌یابد. ذکر مباحث کابوس شبانه (خوف شب)، ادم مغز، سل مغزی و هیدروسفالی از نکات جالب در این بخش است. در مقاله هفتم توضیحات جالبی از روماتیسم حاد، انواع سوفل‌های قلبی و بهترین محل شنیده شدن این سوفل‌ها وجود دارد. در فصل بیماری اسهال، این بیماری به انواع ساده و التهابی (ورمی)، حاد و مزمن و اردی یا صفراوی و بلغمی یا کیلوسی طبقه‌بندی می‌شود و درمان با ترکیبات تریاک و بیکربنات مورد بحث قرار می‌گیرد. مقاله نهم درباره فارماکولوژی (قرابادین عمومی) و شرح داروها بر پایه استفاده خوراکی یا پوستی و شیاف، بیماری‌ها و خواص و ترکیبات پایه است و مقاله آخر هم درباره غذاها و پرهیزهای غذایی است.

شباهت این کتاب به کتب مرجع مدرن معاصر که حدود یک و نیم قرن قبل نوشته شده شگفت آور است. اما اینکه چرا طب کودکان در آنزمان گسترس نیافته است را باید به نبودن مراکز عالی تحصیلی، نبود امکان چاپ ارزان و پر تعداد، نبود داروها و صنعت داروسازی و تجهیزات پزشکی لازم، نبود جاده و ارتباطات بین شهرها و پزشکان مناطق مختلف ایران، سلطه خرافات و جهل در جامعه، غالب بودن طب سنتی، نبودن ارتباطات بین‌المللی و همچنین درگیری دکتر محمد کرمانشاهی با خرافه گرایان و اعتقادات نادرست طب سنتی و حکومت و حاکمان مستبد، نسبت داد. داستان زندگی و تلاش ها و آرزوهای این پزشک دانشمند، داستان زندگی همه علم‌گرایانی است که با نوآوری به مبارزه با نادانی زمان خود پرداختند.

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]

References

1. History of Medicine in Iran from Ancient Times to Dar al-Fonun. Dr. Shams Ordakani, Mohammad Reza Makhbar Dezfuli, Farid Ghasemlou, Fatemeh Farjadmand, Chogan Publishing, 2013.
2. The Beginning of Pediatrics in Qajar Iran with a Look at the Book Ehya al-Atfal Mozaffari. Kazem Khodadoust, Majid Jalili, Gholamreza Bateni, Shiva Esmaeili Prapari, Journal of Traditional Islamic and Iranian Medicine, 8th year, No. 1, Spring 2017
3. From Dar al-Fonun to the University of Tehran. Dr. Seyed Ahmad Khezri, University of Tehran Publishing, 2025.
4. Amir Kabir and Dar al-Fonun, Collection of Speeches Delivered at the Central Library and Archive Center of the University of Tehran. Ghodratollah Roshani Zafaranlu, University of Tehran Publishing, 1975.
5. www.kums.ac.ir
6. https://fa.wikipedia.org
7. https://www.cgie.org.ir

[Downloaded from ce.mazums.ac.ir on 2026-11-17]